

Román Gejzu Vámoša *Atómy Boha* ako transdisciplinárne dielo stredoeurópskej literárnej kultúry: Rekonfigurácia slovenskej literatúry v medzivojnovom období

DAGMAR GARAY KROČANOVÁ

DOI: 10.31577/WLS.2025.17.4.3

© Institute of World Literature
Slovak Academy of Sciences

© Dagmar Garay Kročanová 2025
Licensed under CC BY-NC-ND 4.0

Gejza Vámoš's novel *Atómy Boha* as a transdisciplinary work of Central European literary culture: A reconfiguration of Slovak literature in the interwar period

Gejza Vámoš. Slovak interwar literature. Novel. Modernism. Biocentrism.
Modern Jewish messianism. Maladic discourse.

This article focuses on Gejza Vámoš's (1901–1956) novel *Atómy Boha* (Atoms of God, 1928), aiming to highlight its complex ideological and cultural origins, stemming from the intersection of Slavic and non-Slavic cultural spaces in Central Europe. It traces the tension between the author's work and the formation of the national literary canon, thereby raising the question of the different functioning of the work from the perspective of national (Slovak), regional, and world literature. From the perspective of world literature concepts, it takes into account Pascale Casanova's argument about authors' strategies for acquiring literary capital. It understands the novel as a transdisciplinary work of Central European literary culture in the modernist period, whose ambition is to convey knowledge from the fields of medicine and philosophy through fiction. The study draws attention to the affinities of Vámoš's work with Jewish mysticism and messianism, as well as the possibility of examining it in various research contexts (biocentrism, maladic discourse).

Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 2/0127/23 „Slovenská literatúra v medziliterárnych a transkultúrnych súvislostiach“.

Dagmar Garay Kročanová
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského
Bratislava
Slovenská republika
dagmar.krocanova@uniba.sk
ORCID: 0000-0002-4291-9408

Gejza Vámoš patrí ku generácii autorov, ktorí dospievali na sklonku rakúsko-uhorskej monarchie a ťažili z jej jazykovej a kultúrnej výbavy. V slovenskej literatúre medzivojnového obdobia predstavuje unikátny typ autora, ktorého identita sa utvárala v kontakte jazykov, etník, kultúr a regiónov. Príspevok sa sústreďuje na Vámošov román *Atómy Boha* (1928) s cieľom ukázať jeho ideové a kultúrne východiská, odvíjajúce sa od kontaktu medzi slovanským a neslovanským areálom v rámci stredoeurópskeho priestoru. Sleduje pritom napätie medzi autorovým pôsobením a utváraním národného literárneho kánonu, čím otvára otázku odlišného fungovania diela optikou národnej (slovenskej), regionálnej a svetovej literatúry. Z hľadiska koncepcií svetovej literatúry zohľadňuje argumentáciu Pascale Casanova (2012) o autorských stratégiách na získanie literárneho kapitálu. Román *Atómy Boha* chápe ako transdisciplinárne dielo stredoeurópskej literárnej kultúry v etape modernizmu. Príspevok upozorňuje na afinity Vámošovho diela so židovským mysticismom a mesianizmom, ako aj na možnosť skúmať ho v rôznych výskumných kontextoch (biocentrizmu, maladického diskurzu).

Vámoš sa narodil v Dévaványi v dnešnom juhovýchodnom Maďarsku v židovskej rodine. Jeho rodičia požiadali v roku 1903 o zmenu pôvodného priezviska Wertheimer na Vámos (Vámoš), čo signalizovalo snahu asimilovať sa do maďarskej spoločnosti. V čase rozpadu monarchie a vzniku nástupníckych štátov rodina žila na území dnešného Slovenska. Vámoš zmaturoval na piaristickom gymnáziu v Nitre a v rokoch 1919 – 1925 študoval medicínu na Karlovej univerzite v Prahe, kde pôsobil do roku 1928. Štúdium filozofie, ktoré začal v Prahe, ukončil v roku 1932 na Univerzite Komenského v Bratislave.¹ Do roku 1939 žil a pracoval ako lekár v Piešťanoch. Krátko pred rozpadom Československa odišiel do Číny, kde pôsobil ako lekár, a odtiaľ koncom 40. rokov 20. storočia do Brazílie, kde sa takisto venoval medicíne. Zomrel a bol pochovaný v Muriaé (Minas-Gerais).

Vámošov román *Atómy Boha* vyšiel v medzivojnovom období po slovensky štyrikrát (1928, 1933, 1934 a 1936) a po česky raz (1930); všetky tieto vydania sa realizovali v pražských nakladateľstvách. Na vydanie bol pripravený nemecký preklad, ktorý však už nevyšiel, a podľa informácií vo Vámošovej pozostalosti sa uvažovalo o prekladoch románu do maďarčiny a poľštiny. Román, ktorý mal byť beletrizovaným pendantom Vámošovej rigoróznejšej práce z filozofie, nadviazal na ideové podnety západoeurópskej filozofie, primárne z nemeckojazyčnej oblasti, ktoré skombinoval s vplyvmi dobovej českej filozofie, ako aj s tradíciou židovského myslenia. Autorovou ambíciou, ktorá sa pretavila do tohto diela, bolo odstrániť hranice parciálnych vedných odborov v záujme prepojenia poznatkov humanitných, sociálnych a prírodných vied (transdisciplinárny² román).

Všetky Vámošove prózy boli po rozpade Československa a po vzniku Slovenského štátu v marci 1939 nariadením Ministerstva školstva a národnej osvety vyradené z knižníc a z verejného obehu a autor od roku 1939 až do svojej smrti žil v zahraničí. I preto sa jeho dielo vracalo do literárneho obehu na Slovensku len postupne. Literárnohistorická tradícia ho situovala do kontextu naturalizmu a avantgárd (expressionizmu; napríklad Okáli 1971; Števček 1983). Román *Atómy Boha* vyšiel opäť až v rokoch 2003 a 2024. Vďaka reedíciám diel a výskumu Vámoš po roku 1989 získal

stabilné postavenie v kánone medzivojnovovej slovenskej literatúry i napriek tomu, že kontroverznosť niektorých tém a zobrazenia predstavuje riziko nového odmietnutia.

V roku 2025 v časopise *Literatura na świecie* vyšla ukážka z románu *Atómy Boha* v preklade do poľštiny od Miłosza Waligórskeho. Uvažuje sa o anglickom vydaní románu v preklade Charlesa Sabatosa. Sprístupnenie Vámošovho diela v preklade je príležitosťou na jeho etablovanie v nadnárodných kontextoch, ktoré sa v medzivojnovom období už nepodarilo uskutočniť.

JAZYK, CENTRUM, REGIÓN

Slovenská literatúra, ktorá vždy fungovala vo vzťahu k vyšším celkom, v medzivojnovom období rozvinula pluralitný charakter práve vďaka oscilovaniu medzi viacerými centrami. Vámoš začal literárne tvoriť počas štúdia v Prahe, kde vyšli aj všetky jeho prozaické diela. Praha bola nielen centrom českej kultúry a perifériou nemeckojazyčnej kultúry, zároveň už od prelomu storočí predstavovala ideovú protiváhu tradične orientovaného Turčianskeho Sv. Martina. Po vzniku Československa v roku 1918 sa vďaka prílivu slovenských študentov stala aj novým, excentricky situovaným slovenským kultúrnym centrom (naopak Bratislava sa ako centrum slovenskej kultúry presadzovala len postupne v priebehu medzivojnového obdobia). Vámošovo desaťročné pôsobenie v Prahe prispelo k jeho identifikácii s masarykovským humanitným ideálom, prácou pre národ, vyzdvihovaním demokracie a úlohou československého štátu ako stabilizujúceho prvku v stredoeurópskom priestore.

Vámoš si slovenčinu zvolil ako literárny jazyk v čase nadšenia zo vzniku československého štátu a volania po rozvoji slovenského kultúrneho života. Jeho rozhodnutie stať sa súčasťou slovenskej kultúry sa dá považovať za historicky podmienené a azda dobovo konjunkturálne. Z hľadiska literárneho kapitálu však bola slovenčina nevýhodnou voľbou, ktorou sa zaradil do kontextu „malej“ literatúry, v tom čase sa nachádzajúcej takmer na hranici neexistencie. Vámošova voľba bola nielen „utrpením výrazu“ (Édouard Glissant 1990 [Casanova 2012, 221 – 222]) v „malom“ jazyku, ktorý spoiatku dostatočne neovládal, ale znamenala aj potrebu hľadať súlad s kánonom národnej literatúry. Priniesla napätie medzi podriadením tvorby poprevratovým politickým očakávaniam a snahou prekonať provinčnosť a tradičnosť malej literatúry (pozri Casanova 2012, 216 – 250). Vámošovo dielo slúžilo ako mediácia podnetov, ktoré vznikli mimo Slovenska i ako kritika zaostávajúcej modernizácie na Slovensku. Jazyk, ktorého bol „väzňom“ (Malinovská-Šalamonová 2006), sa stal zároveň vyjadrením „slobody“: Vámošov originálny výraz v medzivojnových vydaniach jeho diel je do veľkej miery dôsledkom jazykovej hybridizácie. Slovenčina bola jedným z jazykov, ktoré ovládal a v pozícii dominantného jazyka bola pravdepodobne len v časti jeho života. Keďže jeho literárne pôsobenie zhruba kopíruje obdobie prvej Československej republiky a v emigrácii sa tvorbe nevenoval, zostala jediným jazykom, v ktorom tvoril.

Vámoš sa vyprofiloval ako predstaviteľ tzv. pražskej slovenskej moderny, ktorého dielo korešpondovalo s modernistickou a avantgardnou revoltou, avšak už v recenzii jeho debutovej knihy sa objavila výčitka, že „[n]iet v nej nič slovenského“ (Hamaliar

[1925] 1958, 154). Z hľadiska predstaviteľov slovenského kultúrneho nacionalizmu v medzivojnovom období boli modernizačné snahy z mimoslovenského prostredia hrozbou „kolonizácie“ slovenskej literatúry vplyvnejšími a väčšími kultúrami (v prípade Vámoša českou, maďarskou, nemeckou, židovskou) s ambivalentnými spoločenskými dôsledkami (modernizáciou, liberalizmom, socializmom, racionalizmom). Vývoj národnej kultúry v priebehu medzivojnového obdobia vyhocoval neprijatie Vámošovej tvorby.

Ako uvádza Moritz Csáky (1999, 9 – 19), súčasťou etnickej, kultúrnej a jazykovej plurality strednej Európy bol neustály kontakt s cudzími prvkami. Národné kultúry sa v tomto priestore utvárali v procese spájania, kontrastovania i odmietania podnetov pochádzajúcich zvnútra regiónu i zvonka. Diferencovanosť a fragmentarizovanosť strednej Európy prispela k vytváraniu pluralitnej kultúry, ktorá sa mohla javiť ako harmonizujúca a neutrálna, ale ktorá bola zároveň zdrojom silne pociťovaných konfliktov, prejavov konformnosti, neistoty a kríz identity. Otázkam identity viacerých židovských spisovateľov medzivojnového obdobia z územia Maďarska, Transylvánie a Slovenska, vrátane Vámoša, venovala pozornosť Clara Royer (2011). Róbert Kiss-Szemán (1997) upozornil na paralely medzi Vámošovou tvorbou a dielami Lajosa Hatvanyho, Anny Lesznai a Franza Werfela, zatiaľ čo Charles D. Sabatos (2013) Vámoša uviedol do súvislostí so Sándorom Máraim.

ATÓMY BOHA AKO TRANSDISCIPLINÁRNY ROMÁN

Vámošov prvý román *Atómy Boha* (1928) možno charakterizovať ako transdisciplinárne dielo. Vzhľadom na jednotlivé významové línie je možné považovať ho za filozofický román (román filozofického naturalizmu, biocentrický román), za mystický a mesianistický román (moment zjavenia a vykúpenia) i za medicínsky román (telesnosť, choroby, smrteľnosť, témy sociálneho lekárstva a lekárskej osvety s presahom k etickým, právnym a politickým otázkam). Autorovo očakávanie, že poznatky izolovaných vedných disciplín (medicíny, prírodných vied a filozofie) možno spojiť a komunikovať verejnosti prostredníctvom literatúry (Vámoš [1932] 1996, 90 – 92), toto dielo situuje medzi umeleckou a popularizačnou tvorbou.

Zatiaľ čo krátky úvod románu s názvom „Bratstvo živých“ približuje kozmogóniu i teóriu vzniku života na Zemi a vytvára tak zásadný rámec pre čítanie nasledujúceho textu, románový dej pokrýva približne ročný časový úsek v pracovnom a súkromnom živote protagonistu, lekára pražskej nemocnice Karola Zuriana. Základná dejová línia ukazuje konkurenčné správanie lekárov, Zurianove problémy pri adaptácii na pracovné prostredie, jeho pôsobenie na viacerých nemocničných oddeleniach vrátane venerológie, napätie v partnerskom vzťahu, zmenu postoja k pacientom, snahu nájsť liečbu pohlavného ochorenia, sebainfikovanie, nezvládnutie pocitu sociálnej exklúzie a spoločnú samovraždu s partnerkou. Na rozdiel od „vysokého“ osvietenského filozofického románu je Vámošovo dielo vystavané na kombinácii „nízkej“ témy (pohlavné choroby, prostitúcia) a nenaplneného hrdinského činu, s využitím senzačných a sentimentálnych dejových prvkov.

Ak román vnímame ako beletrizovaný pendant Vámošovej rigoróznej práce z filozofie, môžeme v ňom sledovať predovšetkým realizáciu kľúčového pojmu Vámošovej argumentácie, ktorou je „princíp krutosti“ ako základný prejav života. Princíp krutosti zároveň vyjadruje snahu nájsť jednotnú podstatu reality stotožnenej s prírodným svetom, čím sa Vámoš priblížil dobovému filozofickému monizmu. Princíp krutosti sa prejavuje na rôznych úrovniach reality, v rámci samotných organizmov (nádorové bujnenie, výživa embrya), medzi formami organického života (potravinový reťazec) i v rámci spoločnosti, kde ho možno chápať ako ekvivalent sociálneho darwinizmu. Krutosť je manifestáciou konkurenčného správania každého živého organizmu, motivuje ju snaha udržať sa pri živote, čo je dôsledok straty pôvodnej jednoty a následnej diferenciácie foriem života. Vámoš preto jednobunkové organizmy považuje za najdokonalejšiu formu organickej prírody, zatiaľ čo človeka ako jeden z článkov evolúcie vníma kriticky, s akcentovaním jeho anatomických, fyziologických i etických defektov. Intelekt sa podľa neho zbytočne preceňuje, duša neexistuje.

Obratom vo Vámošovej argumentácii v *Princípe krutosti* je očakávanie zmeny v správaní ľudstva (uplatnenie „princípu lásky“), ku ktorej môže prispieť medicína korigovaním fyzických nedostatkov a literatúra chápaná ako nástroj osvety, výchovy či šírenia doktríny (etický a sociologický dôraz): zdôraznenie spoločného počiatku všetkých živých bytostí a zdieľaného osudu by malo viesť k nahradeniu konkurenčného správania spoluprácou:

Pisateľ týchto riadkov v tisíciach pochybnostiach, s nadšením pre lepšiu a nový svet a s hrôzou predtúšenej krvavej kataklizmy kládol veľké očakávanie v sprostredkujúcu moc dvoch veľkých faktorov kultúrneho života: vedy lekárskej a literatúry. [...] Žiadna veda nesmie však ostať mŕtvou, abstraktnou a musí komunikovať so životom aspoň vo svojich výsledkoch. [...] Ak hovorí sa, že umenie zušľachtuje, tu medicína musí naučiť vidieť a myslieť. Musí to byť, pravda, medicína vradená do koľají filozofického myslenia. [...] A ak ešte tej komunikácie nebolo, treba ju vytvoriť. Pisateľ týchto riadkov pokúsil sa o to v lekárskom románe *Atómy Boha*. [...] Preto jediným poľom pôsobnosti napravitelskej je šírenie svetla a znalostí, ale znalostí sub specie aeternitatis, vedúce k lepšiemu a pravdivejšiemu životu. Vedúce k nemu cestou nepriamou – by indirections find directions out – snáď vyhnutím sa budovania na ruinách rozbitého starého sveta, alebo ten prechod bude menej krvavý a menej sadistický, lebo jeho aranžéri budú homines sapientes?

Bledé, slabučké nádeje, ktoré skutočnosť okrikuje na každom kroku. Ale predsa len nádeje. A čím ich previesť, keď nie písaným slovom, každému milým, zrozumiteľným: literatúrou, či vonkoncom beletriou. Zachovávať súvislosť s vedou. (Vámoš [1932] 1996, 90 – 92)

Vámošove závery sú volaním po novom človeku a spoločenstve s charakterom utópie („bratstvo živých“). Očakávanie novej jednoty, ktorá bude kompenzovať zánik pôvodnej celistvosti, má u Vámoša kozmogonické, biologické i mystické zdôvodnenie (reštauračný mesianizmus). Odvolávanie sa na počiatok implikuje prvky mýtického myslenia (mýtus o zlatom veku) a dozadu zameranej utópie.

Zameraním na prírodu a život, ako aj akcentovaním úlohy biológie, sa Vámošova rigorózná práca blíži diskurzu tzv. prírodocentризmu alebo biocentризmu, ktoré boli zásadné v nemeckom a rakúsko-uhorskom prostredí na prelome storočí. Termín biocentризmus dobovo používal nemecký filozof Ludwig Klages a rakúsko-uhorský biológ a populárno-vedecký spisovateľ Raoul Heinrich Francé (Botar – Wünsche

[2011] 2016, 2). V novšom umenovednom výskume ho v roku 1998 použil Oliver Botar ako kultúrno-historický konštrukt aplikovateľný na časť modernistického a avantgardného umenia, s explikáciou, že ide o rezíduum romantického chápania prírody inovovaného biologizmom druhej polovice 19. storočia (2). Prírodocentrické diskurzy nezastávali identické myšlienky, ale všetky uprednostňovali biológiu ako kľúčovú disciplínu epochy. Zdôrazňovali ústredné postavenie prírody, života a životných procesov namiesto kultúry, zastávali antiantropocentrické vnímanie a zdieľali pocit jednoty a celistvosti s celou prírodou (2). Biocentrizmus je možné precizovať aj jeho prienikmi s inými pojmovými okruhmi, akými sú biologizmus, neolamarckizmus, filozofia života, neovitalizmus, anarchizmus, organicizmus/holizmus, monizmus (Botar 2016, 31, schéma 1.6). Uvedené kontexty sú relevantné aj pre Vámoša: v zozname literatúry k jeho rigoróznejšej práci sú napríklad práce Jeana Lamarcka, Charlesa Darwina, Ernsta Haeckela, Hansa Driescha, Henriho Bergsona, ale aj Richarda von Krafft-Ebinga, Caesare Lombrosa a ďalších. Vámošov biocentrizmus však obsahuje aj ďalšie špecifické impulzy – židovský mysticismus a moderný židovský mesianizmus, rovnako ako zdanlivo protirečivé impulzy pozitivizmu a neoracionalizmu (Herbert Spencer, Josef Tvrđý, Bertrand Russell a ďalší).

Prírodocentrické diskurzy sa v umení rozšírili do ornamentálneho štýlu „biomorfného modernizmu“ (Botar – Wünsche 2016, 3), avšak pri mnohých umelcoch sa takéto spojenie medzi ideami a štýlom nerealizovalo (4). Vámošov literárny štýl by sa dal považovať za biomorfný s ohľadom na niektoré motívy, obrazy, štýl a kompozíciu. Upozornenie na bunkové zloženie všetkých foriem organickej prírody zdôrazňuje replikovanie vzorca či stavebného prvku, variácie existujúce v realite. K biocentrickým obrazom posilňujúcim vedomie totožnosti všetkého živého možno zaradiť napríklad Vámošove časté paralely medzi človekom a zvieratom, človekom a mikróboom ako rôznymi formami „atómov Boha“. Motivickú paralelu medzi ľudským a zvieračím osudom explicitne vyjadřila ilustrácia na obálke prvého vydania románu od Martina Benku. V neskoršom románe *Odlomená haluz* (1934) Vámoš využíva kultúrne frekventovaný obraz stromu kombinovaný s predstavou štepenia vetiev na zdôraznenie príslušnosti všetkých etníc k celku ľudstvu.

Zrod, choroba a smrť, neustále prítomné v prírode, upozorňujú na rytmus či pulz života a kozmu. Román *Atómy Boha* je s ohľadom na protagonistu románom časti životného cyklu, ktorý Vámoš v rigoróznejšej práci označuje ako oblúk medzi plodením a smrťou. Osud lekára rovnako ako choroby iných pacientov zdôrazňujú „bakteriálny teror“, neustále prebiehajúci konkurenčný boj foriem života. Obraz nehybného kryštálu stuhnutej lávy v úvode románu *Atómy Boha* slúži na vytvorenie kontrastu voči premenlivosti života („chaosu“). Inšpiráciou pre Vámoša mohol byť výskum tzv. živých kryštálov ako prechodných štádií medzi minerálmi, rastlinnou a zvieračou ríšou, ktoré mali byť dôkazom existencie prejavov života v anorganickej prírode (pozri Papapetros [2011] 2016).

Uvoľnená kompozícia románu, fragmentárnosť textu, vkladanie a miešanie textových fragmentov rôzneho štýlu môže takisto evokovať predstavu povrchu s rôznou textúrou či symbiotického spoločenstva. Zásadnosť ruptúry (biografickej, geopolitickej, kultúrnej, textovej) vo Vámošovom diele implikuje narušenie časopriestoru

a s ním spojenú hrozbu priepasti a konca. Zlom ako moment zániku s potenciálom vzniku nového je podloží modernizmu a kľúčovým prvkom estetiky expresionizmu. Vámošov akcent na zánik väčšmi evokuje estetiku dekadencie, utopický a mesianistický prvok, jeho diela ho však spájajú s expresionistickou predstavou nového človeka a nového sveta. Znamená to, že Vámošova tvorba – vzhľadom na nemožnosť vymaniť sa z kolobehu života – prináša tiež očakávanie, že stav chorobnosti bude „opravený“ pozdvižením k zdraviu a regenerácii.

Názov románu prepája odlišné ideové východiská, respektíve naznačuje snahu riešiť (anulovať) spor medzi náboženstvom a filozofiou (vedou). Uvedenie Boha v názve románu bolo síce provokatívne, ale do argumentácie vnieslo pochybnosť ohľadne metafyziky a pôsobenia idealistických síl. Vámoš aj napriek sekulárnym a racionalistickým postojom čerpal z tradícií židovského myslenia, rekontextualizoval ich a včleňoval do modernistického konceptu. Vo svojej filozofickej práci i literárnej tvorbe sa opakovane vracal ku kľúčovým miestam náboženskej dogmy, k stvoreniu, zjaveniu i vykúpeniu. Reflektoval stratu pôvodnej celistvosti, fragmentárnosť reality, separáciu stvorenia od Boha, v neskoršej tvorbe aj segregáciu židovstva a s ňou súvisiacu otázku zmysluplnosti alebo vyprázdnenosti náboženského rítu. Priniesol myšlienku obnovy pôvodnej jednoty a zlatého veku, ale aj vidinu trestu a katastrofy. Vámoš sa tým napája aj na líniu prehodnocovania tradície v modernom židovskom mesianizme (napríklad Franz Rosenzweig, Martin Buber, Gershom Scholem).

Úvod románu interpretuje stvorenie života ako pád božej iskry do hmoty. V dôsledku Božieho rozmaru sa ideálna jednobunková forma života začala členiť na mnohobunkové formy, čím sa začal uplatňovať „princíp krutosti“. Život znamená neustály boj so štruktúrnou defektnosťou, rozkladom a smrťou všetkého živého a zároveň s konkurenčným správaním, podmieneným snahou o prežitie. Vámošova predstava sveta je teda subverzívna voči predstave dokonalosti stvorenia. Naopak, stvorenie je dielom znudeného, zlomyseľného a krutého demiurga – v úvode románu sa refrénovito opakuje, že Boh miluje paradox a je krutý, stvorenie je nezmyslom, kratochvíľou, prejavom „Rozmaru“:

Nad vrstvami večného mieru, na povrchu zeme však panoval božský Rozmar. Ten Rozmar stvoril život a život je spád.

Rozmar, nemajúc lepšej roboty, odpľul do vesmíru. Jeho spútum sa rozptýlilo v prach a každý atóm toho prachu bol živou bunkou. A tak sa zaplnil vesmír prachom života.

Ten prach padá, lieta, náказа života šíri sa na hviezdach ako mor. Kde ešte hviezda vrie a žeravie, tam sa zničí, ale na vychladnutých kôrach temných telies vesmírnych život sa uchytáva.

Tak sa dostal i na zem. Panenský povrch vychladlej zemekôry naraz zasiahla náказа.

Atómy Rozmaru padali do vody, padali na zem a tá zmenila sa naraz v dejisko spádu, boja a pominutia.

Živá bunka sa usadila. Z jednej sa stali dve, štyri a veľa miliónov. [...]

A nemilosrdný Boh kochá sa v mukách týchto bytostí, svojich výtvorov, ktorým dal nepatrnú iskierku svojej nesmrteľnej podstaty: život.

A život je spád. (Vámoš 1928, Kniha prvá, nečíslované)

Pochopenie štruktúry a princípov fungovania organického života prostredníctvom mikroskopu, ktoré sa spomína v úvode k románu, je momentom zjavenia

a možnosťou spásy. Toto poznanie popiera falošnú predstavu o výnimočnosti alebo nadradenosti niektorých živočíšnych druhov či človeka a zdôrazňuje spoločný pôvod všetkých živých bytostí, teda aj ich rovnosť.

Vámošov román, podobne ako mystická *Sefer Jecira* (Kniha stvorenia) upozorňuje na paralelu medzi písmenami a prírodou, medzi textom a stvoreným svetom (Tirosh-Samuelson 2001, 113 – 114). Rovnako ľudské telo je sekundárnym prejavom celého vzoru stvorenia (Lancaster 2000, 142 – 143), ktoré odhaľuje štruktúra *sefirot*. Pohlavné choroby, o ktorých sa pojednáva v románe *Atómy Boha*, napádajú základnú sefirotu Jesod zodpovedajúcu za plodenie a prenos života i energie z vyšších do nižších sfér. Práca lekára je formou zasvätenia do mystického poznania a ponúka možnosť ľudskej účasti na stvorení.

Vámoš sa vo svojej rigoróznej práci z filozofie zmienil o románe *Atómy Boha* ako o „lekárskom románe“ (1996, 91); explicitný podtitul „[r]omán lekáre“ sa objavil len v českom vydaní z roku 1930. Joanna Goszczyńska (2024) ho z tohto dôvodu situovala do širokého kontextu tzv. maladického diskurzu, ktorý možno sledovať od konca 19. storočia až do súčasnosti (Friedrich Nietzsche, Virginia Wolf, Susan Sonntag, Hans-Georg Gadamer, Anatole Broyard a ďalší).

Keď Andrej Mráz konštatoval, že časť románu „bazíruje na osobných autorových skúsenostiach z lekárskeho života a štúdia“ (1931, 89), nepriamo upozornil aj na to, že šokujúce témy a motívy jeho románu, akými boli potrat, prostitúcia, pohlavné choroby, samovražda či kremácia tela, odrážali aktuálne diskusie o týchto otázkach v medzivojnovom období. Napríklad aboličný zákon, ktorý mal kontrolovať prostitúciu, bol prijatý v roku 1922 a ďalej upravovaný v 20. rokoch (pozri Falisová – Capíková, 2024, 61 – 62; Kleinová 2025). Diskusie o neexistujúcej kontrole pôrodnosti a praktizovaní nelegálnych interrupcií viedli po rozsiahlych polemikách v roku 1932 k návrhu poslanca Alfréda Meissnera na čiastočnú legalizáciu interrupcií, ktorý sa ďalej predkladal na posúdenie a diskusiu (pozri Szabó 2020, 30 – 34). Kremácia tela, ktorá bola v Československu legalizovaná v roku 1919, zostala ešte dekády cirkevne neakceptovateľnou. Rovnako snaha protagonistu o vyliečenie pohlavnej choroby nie je len náčrtom hrdinského príbehu o veľkom čine v prospech ľudstva, ale aj upozornením na kapitoly z dejín medicíny, najmä bakteriológie (pozri Kročanová-Roberts 2003; Garay Kročanová 2022). Vámošovo zameranie na telo a chorobu malo aj morálny, právny, sociálny a politický rozmer, keďže upozorňovalo na právo na život, právo na vlastné telo (vrátane práva na smrť), ako aj právo na sebazáchovu.

Románový príbeh poukazuje na rozpor medzi zmyslom práce lekára a lekárskeymi praktikami, vyšetreniami i fungovaním nemocníc, ktorý sa dá označiť za problém „lekárskeho pohľadu“, ako ho formuloval Michel Foucault v knihe *Zrodenie kliniky* ([1963] 2010). Viaceré kapitoly románu ukazujú inštitucionálny rozmer klinických nemocníc, rivalitu lekárov a ich charakterové nedostatky, ako aj mocenské správanie lekára spojené s ponížovaním pacientov. Choroba a liečenie upozorňujú tiež na rozpor na medzi celostnosťou a parciálnosťou lekárskeho pohľadu na pacienta. Pohľad sa zvyčajne zameriava na určitú časť tela, čo znamená, že ho fragmentarizuje a mení na objekt (Grebeníčková 1997, 27). Vámoš v románe zdôrazňuje tiež prienik dovnúť-

ra živých organizmov, sprostredkovaný zobrazovacími prístrojmi, ako sú mikroskop a röntgen, ako aj laboratórne analýzy a skalpel. Rozvíjanie románového deja však ukazuje aj postupné utváranie iného kontaktu medzi lekárom a pacientom. Lekár s účasťou počúva príbehy pacientov, až napokon mení postoj k nim. Cez vnímanie zasiahnutej telesnosti druhého pociťuje aj vlastnú telesnosť (Grebeníčková 1997, 28). Sebainfikovaním sa lekár stáva podobným svojim pacientom a vo finálnej fáze ochorenia prijíma ich pomoc, nie intervenciu kolegov. Protagonista románu napokon zlyháva pri snahe korigovať dominanciu princípu krutosti. Záver diela (samovražda, požiadavka kremácie infikovaného tela) akcentuje myšlienku návratu k východisku („vtelenia“ do prírody).

ZÁVER

Román *Atómy Boha* ako pendant Vámošovej rigorózne práce z filozofie je novým typom románu, ktorý má dokumentovať súvis rôznych disciplín s ambíciou prenosu poznatkov do spoločenskej praxe (transdisciplinárne dielo „pre život“). Aj keď príroda a život sú iracionálne, nový vek je podľa Vámoša možné uskutočniť racionálnymi krokmi, najmä pôsobením medicíny a osvety (výchovnej literatúry, resp. ideológie tlmočiacej poznatky prírodných vied a filozofie). Kompenzovanie prírodnej krutosti (nedokonalosti stvorenia) teda vyžaduje realizovať etické a sociálno-politické stratégie prežitia ľudstva, založené buď na humanizme a altruizme, alebo vynútené silou. Nároky na zachovanie života Vámoša priviedli k sociálnym a politickým otázkam s tendenciou k sociálnej regulácii, ktoré sa stali centrálnymi pre spoločnosť a kultúru v etape modernizmu.

Ideové podložie románu spočíva na kultúrnom transfere medzi neslovanským a slovanským areálom: román integruje komplexné a často protichodné podnety prírodovedne orientovanej filozofie zo západoeurópskeho, v značnej miere z nemeckojazyčného areálu, adaptované v maďarskom a českom prostredí, poprevratové myšlienky nového humanizmu, židovskú náboženskú a intelektuálnu tradíciu, ako aj poznatky prírodných vied, biológie a sociológie. Hoci Vámošov román implikoval veľké témy a idey (koncept hrdinstva a veľkého činu, sebaobetovanie v prospech ľudstva, prvky utópie a mýtu), protagonistu deheroizoval a poprel predstavy o evolučnej nadradenosti človeka v prospech naturocentrizmu (resp. symbiózy živých organizmov).

Modernizačné tendencie Vámošovho diela nekorešpondovali s charakterom národného literárneho kánonu v medzivojnovom období. Toto napätie sa vyhrotilo v 30. rokoch 20. storočia v súvislosti s nárastom politického a kultúrneho nacionalizmu, ale aj s utváraním programových predstáv o slovenskom umení. Vámošovo dielo teda pôsobí odlišne z hľadiska regionálnej literatúry („krajinskej“, teda slovenskej literatúry ako jednej súčasti československej literatúry v medzivojnovom období; ale aj na úrovni stredoeurópskeho makroregiónu), národnej (slovenskej) a svetovej literatúry. Vámošovo pôsobenie sa javí menej problematické v československých než v slovenských rámcoch. Rezervovaná až odmietavá reakcia slovenského prostredia na jeho dielo v medzivojnovom období sa dá chápať aj ako rezistencia malej literatúry, zápasiacej o autonómne postavenie, voči cudzím prvkom a centráram. Situovaním do stredoeu-

rópskeho kontextu sa obnovujú východiskové transkulturné a literárne súvislosti Vámošovho diela a umožňuje sa ich mediácia aj v reflexii podôb „svetovosti“ literatúry.

POZNÁMKY

- ¹ Vámoš svojou rigoróznou prácou z filozofie s názvom *Princíp krutosti* sprostredkoval tradíciu západoeurópskej, najmä nemeckej prírodovedne orientovanej filozofie prelomu 19. a 20. storočia v rámci filozofie prvej Československej republiky, pričom treba uviesť, že na Slovensku sa filozofia ako vedecká disciplína v tomto období rozvíjala najmä vďaka pôsobeniu českých profesorov a k etablovaní slovenskej filozofie prišlo až na sklonku medzivojnového obdobia. Z hľadiska filozofických postojov jeho rigorózna práca znamenala vymedzenie sa na jednej strane voči vitalizmu a iným iracionalistickým smerom, na strane druhej voči racionalizmu a pozitivizmu. Milan Zigo (1997, 2011) Vámoša zaradil k predstaviteľom biologickej filozofie, zatiaľ čo Adam Bžoch (2002) poukázal na paralely medzi Vámošovou dizertačnou prácou a filozofiou života. Erika Lalíková (2010, 2017, 2024) situovala jeho dielo do kontextu filozofického naturalizmu. Vámošove práce z filozofie boli zaradené aj do antológie zameranej na filozofiu individualizmu v československom kontexte (Petkanič 2023).
- ² Vámošovo úsilie integrovať poznatky viacerých vedných disciplín sa javí perspektívne aj z hľadiska výskumu interdiskurzivity. Za podnet ďakujem redakcii časopisu.

LITERATÚRA

- Botar, Oliver, A. I. [2011] 2016. „Defining Biocentrism.“ In *Biocentrism and modernism*, eds. Oliver A. I. Botar – Isabel Wünsche, 15 – 45. Londýn – New York: Routledge.
- Botar, Oliver, A. I. – Isabel Wünsche. [2011] 2016. „Introduction: Biocentrism as a Constituent Element of Modernism.“ In *Biocentrism and modernism*, eds. Oliver A. I. Botar – Isabel Wünsche, 1 – 13. Londýn – New York: Routledge.
- Bžoch, Adam. 2002. „Vámošov *Princíp krutosti* z hľadiska filozofie života.“ *Slovenská literatúra* 49, 3: 209 – 212.
- Casanova, Pascale. 2012. *Svetová republika literatúry*. Prel. Čestmír Pelikán. Praha: Karolinum.
- Csáky, Moritz. 1999. „Introduction.“ In *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*, eds. Moritz Csáky – Elena Mannová, 7 – 20. Bratislava: Institute of History of the Slovak Academy of Sciences.
- Falisová, Anna – Silvia Capíková. 2024. „Boj proti nákazlivým ochoreniam v podmienkach právneho dualizmu 1918 – 1938.“ In *Zdravotné pomery na Slovensku: Kapitoly z histórie boja proti infekčným chorobám 1918 – 1968*, Anna Falisová – Silvia Capíková, 47 – 65. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Foucault, Michel. [1963] 2010. *Zrození kliniky*. Prel. Jan Havlíček – Čestmír Pelikán. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Garay Kročanová, Dagmar. 2022. „Gejza Vámoš – slovenský spisovateľ, filozof a lekár bez hraníc.“ In *Sláva šlachetným (zv. 7): Chýr o dobrom doktorovi sa rýchlo šíri*, ed. Daniela Kodajová, 197 – 213. Liptovský Mikuláš: Spolok Martina Rázusa.
- Goszczyńska, Joanna. 2024. „Wolność czy destrukcja? Atomy Boha Gejzy Vámoša w kontekście dyskursu chorobyczego.“ *Porównania* 35, 1: 263 – 278.
- Grebeníčková, Růžena. 1997. *Tělo a tělesnost v novověkém myšlení*. Praha: Prostor.
- Hamaliar, Ján Igor. [1925] 1958. „Prvá kniha Vámošova.“ In *Kritické torzo: Články, kritiky, recenzie a referáty*, ed. Branislav Choma, 152 – 155. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Kiss-Szemán, Róbert. 1997. „Niektoré charakteristické znaky asimilačnej stratégie predstaviteľov stredoeurópskeho židovstva v zrkadle literatúry prvej polovice 20. storočia.“ In *Gejza Vámoš – burič?*, ed. Dagmar Kročanová, 31 – 36. Bratislava: SNM, Múzeum židovskej kultúry.
- Kleinová, Dominika. 2025. *Prostitúcia na Slovensku*. Bratislava: PT Marenčin.

- Kročánová-Roberts [Garay Kročánová], Dagmar. 2003. „O Atómoch Boha: Od ego-mánie k otvorenosti.“ In *Atómy Boha*, Gejza Vámoš, 231 – 245. Bratislava: Dilema.
- Lalíková, Erika. 2010. *Realita a filozofia na Slovensku: Ján Lajčiak, Gejza Vámoš a Svätopluk Štúr*. Bratislava: Iris.
- Lalíková, Erika. 2017. „Formy naturalizmu vo filozofii Gejzu Vámoša.“ In *Medzi vedou a morálkou: Perspektívy naturalizmu*, eds. Mariana Szapuová – Martin Nuhlíček, 130 – 150. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Lalíková, Erika. 2024. „Princípy ‚kacírskeho zúrivca a buriča‘ Vámoša (D. Okáli).“ In *Reflexia naturalizmu ako filozoficko-literárneho problému v česko-slovenskom prostredí konca 19. a prvej polovice 20. storočia*, Erika Lalíková, 71 – 77. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Lancaster, Brian. [1993] 2000. *Judaizmus*. Prel. Jarmila Drozdíková. Bratislava: Ikar.
- Malinovská-Šalamonová, Zuzana. 2006. „Gejza Vámoš – libre dans sa langue, prisonnier de sa langue?“ In *Prisonnier de sa langue, libre dans sa langue*, eds. Yann Foucault – Judit Karafiáth, 143 – 151. Budapest: University of Budapest.
- Mráz, Andrej. 1931. „Romány a ich autori: Prehľad slovenskej románovej produkcie od prevratu.“ In *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká*, ed. Ján Smrek, 63 – 105. Praha: L. Mazáč.
- Okáli, Daniel. 1971. *Burič Gejza Vámoš*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Papapetros, Spyros. [2011] 2016. „On the Biology of the Inorganic: Crystallography and Discourses of Latent Life in the Art and Architectural Historiography of the Early Twentieth Century.“ In *Biocentrism and Modernism*, eds. Oliver A. I. Botar – Isabel Wünsche, 77 – 106. Londýn – New York: Routledge.
- Petkanič, Milan. 2023. „K otázke individualizmu na Slovensku (Svätopluk Štúr, Gejza Vámoš, Hugo Szántó).“ In *Československá filozofie individualizmu: Komentovaný výbor textů z let 1918 – 1948*, eds. Jakub Chavalka a kol., 263 – 301. Praha: Karolinum.
- Royer, Clara. 2011. *Le Royaume littéraire: Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux guerres: Hongrie, Slovaquie, Transylvanie*. Paris: Honoré Champion.
- Sabatos, Charles Daniel. 2013. „Towards the Median Context: Comparative Approaches to Central European Literatures.“ *World Literature Studies* 5, 2: 29 – 38.
- Szabó, Miloslav. 2020. *Potraty: Dejiny slovenských kultúrnych vojen od Hlinku po Kuffu*. Bratislava: N Press.
- Števček, Ján. 1983. „Naturalistický expresionizmus: Vámošove Atómy Boha.“ In *Moderný slovenský román*, Ján Števček, 80 – 90. Bratislava: Tatran.
- Tirosh-Samuelson, Hava. 2001. „Nature in the Sources of Judaism.“ *Daedalus: Journals of the American Academy of Arts and Sciences* 130, 4: 99 – 124.
- Vámoš, Gejza. 1928. *Atómy Boha*. Kniha prvá a Kniha druhá. Praha – Bratislava: Sväz slovenského študentstva nákladom Leopolda Mazáča.
- Vámoš, Gejza. [1932] 1996. *Princíp krutosti*. Ed. Dagmar Kročánová. Bratislava: Chronos.
- Zigo, Milan. 1997. „Poznámky k Vámošovej ‚biologickej filozofii‘.“ In *Gejza Vámoš – burič?*, ed. Dagmar Kročánová, 57 – 65. Bratislava: SNM, Múzeum židovskej kultúry.
- Zigo, Milan. 2011. „Svár krutosti a lásky: Vámošova filozofická dizertácia.“ *Ostium* 7, 1. Dostupné na: <https://ostium.sk/language/sk/svar-krutosti-a-lasky-vamosova-filozoficka-dizertacia/> [cit. 8. 9. 2025].